

PREDGOVOR

STRUKTURA KNJIGE

Istraživačko polje kojemu je posvećena knjiga o prostorima nužno ostaje otvorenim.¹ Jedan od važnih razloga te „neuhvatljivosti“ prostora jest mnogolikost, tj. nepregledno mnoštvo lica kojima se prostor okreće istraživačkoj svijesti. Stoga se i ova knjiga, potpuno sam svjestan, dotiče tek nekih od tih prostornih aspekata (lica).

Prva skupina rasprava bavi se suodnosom mozga, tijela i okoline: sva tri fenomena prostorno su fundirana, a mentalno se nadograđuju i prožimaju u percipirajućoj svijesti pojedinca i kulture. Tu je dakle riječ o neurofilozofskim i neurosemiotičkim pokušajima da se razumije narav prostorne obavijesti i prostornih odnosa. Upravo neurofiziološke mehanizme koji sudjeluju u obradbi prostorne obavijesti valja, s motrišta spoznajne procedure, smatrati ishodišnima, jer upravo preko tijela i mozga dobivamo uvid u sva druga moguća očitovanja prostora – kozmička, atomska i subatomska, geometrijska, slikarska, sakralna, prirodna, urbana, kulturna, jezična, književna... U danome je kontekstu možda najvažnija misao da nijedan od tih prostora nikada nije „objektivan“, „sam po sebi“, nego da načelno uključuje tijelo, mozak, percipirajuću svijest. Tako i svemir, shvaćen kao prostorni totalitet ili prostorni maksimum, nužno predpostavlja čovjeka kao instanciju koja taj svemir istražuje i o njem razmišlja (antropično načelo u modernoj kozmologiji).

Drugi dio ili drugi blok tekstova posvećen je dakle temi *svemir*. Ovdje se tema *unutarnjega univerzuma* (mozga, mikrokozmosa) upotpunjuje (na-

¹ Prije petnaest godina bila je u Beogradu objavljena moja knjiga pod naslovom *Möbiusova vrpca. Knjiga o prostorima* (Beograd: Službeni glasnik, 2011). Nju možemo smatrati svojevrsnim predloškom za ovo bitno nadopunjeno i konceptijski izmijenjeno izdanje. U skladu s kvantitativnim i kvalitativnim novinama ova je knjiga dobila i adekvatniji naslov: *Dvostruka Möbiusova vrpca*. Imajući dakle pred očima te izmjene, a isto tako činjenicu da je knjiga izdana u inozemstvu, izdavač je opravdano sugerirao da se ovo izdanje smatra „prvim“.

dograđuje) temom *izvanjskoga (tvarnoga) univerzuma* (makrokozmosa). U tome je kontekstu, kako je već rečeno, osobito intrigantno tzv. antropično načelo, tj. činjenica da svemir uključuje čovjeka kao svoje spoznajno ishodište. Drugim riječima, svemir je takav kakav jest zato što ga spoznaje čovjek kao njegova stvaralačko-aktivna sastavnica. Pokušaje razumijevanja te velike teme – svemira i čovjekova položaja u njem – pronalazimo u svim područjima duhovnosti: mitu, religiji, umjetnosti, filozofiji, znanosti.

S obzirom na to da u dobivanju prostorne informacije dominira vid (čak 95% prostornih informacija povezano je s vidom), izdvojen je treći blok rasprava u kojem se istražuje logika vizualnosti te, s tim u vezi, poetika slikarskih djela. Ovdje je osobito zanimljiv odnos *obrnute i centralne perspektive*, jer se u vizualnim sustavima i prve i druge perspektive različito pozicionira promatračko Ja: u prvome je slučaju Ja iznad prikazivanoga svijeta (slika se ono što *se zna*), a u drugome je, takoreći, na njegovu rubu (slika se ono što *se vidi* s nekoga motrišta na nevidljivoj opni prikazivanoga svijeta). S toga je aspekta indikativna i važna povijesno-kulturna mentalna promjena koja se u Europi dogodila negdje u 13. i 14. stoljeću, tj. na pragu novoga vijeka. U tome razdoblju, naime, čovjek počinje sebe razumijevati kao ishodište prostora i vremena, pa se može govoriti o svojevrsnoj *subjektivizaciji prostora i objektivizaciji vremena*. Prvo se, subjektivizacija prostora, očituje u usavršavanju i dominaciji centralne perspektive, a drugo, objektivizacija vremena, ima svoj izraz u instaliranju mehaničkih satova na zvonnicima samostanskih crkava i na kulama gradskih trgova (čime se postiže koordinacija društvenoga života na prostoru kojim dominira sat).

Jezik, pismo, tropi (kao „ekspresivna“ protega jezika) čine predmet zasebne – četvrte – skupine rasprava. Pokazuje se da su i najapstraktniji simbolički sustavi u bitnome smislu prostorno uvjetovani, ili su, ako ništa drugo, prostorno organizirani. Pritom osobitu pozornost zaslužuje *pismo*, koje ne samo da je najuže povezano s prostornošću materijalā na kojima se piše, prostornošću teksta i položajem tijela, nego – ostvarujući se na tvrdim podlogama – omogućuje jezicima, tekstovima, idejama dugovječnost i planetarno širenje. Među ostalim ovdje treba obratiti pozornost na načine na koje se vrši *oprororivanje vremena*, tj. upisivanje vremena u prostor. Već najjednostavnije fizičko kretanje jasno svjedoči o nerazdvojnoj povezanosti prostora i vremena. Tako i razvijanje teksta ili oblikovanje slova na listu papira sjedinjuje elemente prostora s elementima vremena (u našoj kulturi *gore* i *lijevo* znači „prije“ odnosno „početak“, *dolje* i *desno* znači „poslije“ odnosno „kraj“). Općenito se odnos teksta i prostora-vremena može odrediti kao četverostruk: 1. tekst u prostoru-

-vremenu (tekst kao element šire prostorno-vremenske konstelacije), 2. prostor-vrijeme u tekstu (različite konceptualizacije prostora i vremena u tekstovima), 3. prostor-vrijeme teksta („fiziologija“ teksta), 4. tekst prostora-vremena (ovdje se neka geografsko-povijesna konstelacija, npr. hrvatska kultura, promatra kao cjelovit tekst).

Najveći i, rekao bih, najraznovrsniji korpus rasprava uključen je u peti dio knjige pod naslovom „Prostori književnosti i književnih teorija“. Stvaralačka imaginacija – kako jezičnoumjetnička tako i književnoteorijska – ne poznaje granica kad je riječ o proizvodnji najrazličitije pojmljenih prostora i o manevriranju njima. Ponavljanja, zrcalne strukture, pejzaži, modeliranje svemira odnosno ovostranih i onostranih (sakralnih) svjetova, a isto tako jezično oblikovanje prostora snova, sjećanja, straha, moći – sve to ulazi u vidokrug književnosti i suvremenih književnih teorija.

Posljednji – šesti – dio knjige posvećen je temi *prostora i mjesta* – temeljnih i usko povezanih, a opet nedostatno objašnjenih pojmova. Mjesto pritom možemo razumjeti kao svijen prostor, a prostor – kao razvijeno mjesto. Takvo je shvaćanje usporedivo s Yi-Fu Tuanovim tretmanom *mjesta kao sigurnosti* koja čovjeka veže, a *prostora kao slobode* za kojom čovjek žudi.² Dakako, ovdje možemo i obrnuti stvari pa reći kako se mjesto ponekad doživljava kao nešto ograničavajuće, klaustrofobično (zator), a prostor kao zastrašujući beskraj, praznina (*horror vacui*).

MÖBIUSOVA VRPCA

Ne bi trebalo biti ništa čudna u tome da se u razmatranje prostornih fenomena uključuju topologijski (geometrijski) fenomeni, pojmovi i termini. Jedna od plodnijih i intrigantnijih takvih konstelacija zasigurno je *Möbiusova vrpca* (*Möbiusova ploha*), koja ima niz začudnih geometrijskih svojstava: jednostrana je, mada je lokalno dvostrana; neorijentabilna je (nema unutarnje i izvanjske, gornje i donje te lijeve i desne strane), mada je lokalno orijentabilna. Ako se pak Möbiusova vrpca prereže po sredini, ne dobiju se dva dijela, nego jedan. Od pravokutne se vrpce, kao dvostrane (orijentabilne) plohe, Möbiusova vrpca dobije elegantnim geo-

² Yi-Fu Tuan, *Space and Place. The Perspective of Experience*, Minneapolis, London: University of Minnesota Press. Seventh printing 1997: 3, 6; Laura Šakaja, „Mjesto u diskursu humane geografije“, u: Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić (ur.), *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Ljubljana: Inštitut za antropološke in prostorske študije 2011: 121–122.

metrijskim manevrom: rotiranjem jednoga kraja za 180° i njegovim lijepljenjem za drugi kraj. No za razumijevanje i opis odnosa mozga, tijela i izvanjskoga prostora pogodnijom se pokazala druga topološka struktura, koju sam nazvao „dvostrukom“ (ili „dvoslojnom“) Möbiusovom vrpcom. Ona se dobiva tako da se jedan kraj obične Möbiusove vrpce nastavi kretati samoprianjanjem uzduž plohe – sve dok se ne spoji s drugim krajem (v. slikovne priloge u poglavlju „Prostor, tijelo, mozak“). Ako takvu „dvoslojnu“ ili „dvostruku“ plohu, koja izgleda kao udvostručeni Möbius, razvučemo, postaje jasno da je riječ o cilindru – dvostranoj, orijentabilnoj plohi. Upravo mi je taj model dvoslojne Möbiusove vrpce poslužio kao topološko (geometrijsko) objašnjenje prijenosa prostorne obavijesti živčanim kanalima – od osjetila preko kralježnične moždine do mozgovnih struktura. Tim se modelom, ako on zaista „radi“, može objasniti začudna (i tajnovita) činjenica da lijeva moždana hemisfera „upravlja“ desnom stranom tijela, a desna moždana hemisfera – lijevom stranom tijela. Nije dakle riječ samo o načinu na koji se ostvaruje *samosvijanje-samodohvaćanje prostornih (topološko-fiziološko-tjelesnih) struktura* nego i o mehanizmu s pomoću kojega se, sudeći po svemu, ostvaruju mentalne funkcije najviše razine – *svijest, samosvijest i samospoznaja*.

Kao što se vidi, Möbiusova vrpca nije u ovoj knjizi tek simbol, metafora ili uzorak prostornih odnosa, iako se ona shvaća i u tome smislu (npr. kad Jurij Lotman interpretira javu i san u Lermontovljevoj pjesmi *San* kao „dvije strane“ iste stvarnosti koje uviru jedna u drugu). Stvar je u tome da je taj geometrijski model primjenljiv na različita očitovanja prostora – kako u opisu ili objašnjavanju odnosa izvanjskoga svijeta, tijela i mozga (svijesti), tj. u domeni perceptivno-psihoфизиološkoj, tako i u stvaranju i tumačenju imaginarnih prostora književnih svjetova. Ponekad se čak pojavljuje i kao model svemira.

Zaključimo. Prostori su poprišta razlike, akcije, iznenađenja, igre (Aristotelova iluzija), u njima se i na njima materijaliziraju ideje. Čovjek se u bitnome smislu ostvaruje (i) prostorno. Prostori čine osnovu umjetničkoga oblikovanja, oni su materijalizacije pamćenja („memorija mjesta“, „osjećaj mjesta“), nositelji kulture, identiteta.

Zagreb, 6. listopada 2025.